

Oluşmakta Olan Bir Kimliğin Bienali: Manifesta

Solmaz BUNULDAY HASGÜLER¹

“Tüm kimlikler gibi bu kimlik de bir inşadır;
öykülerden, imgelerden, tınılardan, kolektif belleklerden,
icat edilip özenle geliştirilen
geleneklerden oluşan çetrefilli bir palimpsest”tir.²

Özet

Kimlik üzerine yapılan tartışmalar, modernite-postmodernite tartışmaları bağlamında ele alınabilir. 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılması ve sonraki süreçte yaşananlar –daha çok ekonomik bir parametre olarak düşünülebilecek- küreselleşme olgusunu gündeme getirmiştir. “Yeni dünya düzeni” küreselleşme olgusuyla şekillendirilmeye çalışılmıştır. Ancak Avrupa ülkeleri bu “yeni dünya düzeni” (=küreselleşme) içinde ayrı bir yerde duruyor gibidirler. Çünkü postmodernitenin ret ettiği tanımlı kimliği destekler bir şekilde bir üst kimlik yani Avrupa Birliği vatandaşı kimliği oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu kimliği inşa ederken siyasetin araçsallaştırdıkları arasında sanat da vardır. Bu noktada kendini Avrupa Birliği’nin bienali olarak tarif eden Manifesta’dan bahsetmek mümkündür. Kimlik, aidiyet, bellek ve çok kültürlülük gibi temaların ele alındığı bu organizasyonlar, “göçebe” kimlikleri dolayısıyla farklı kültürleri bir araya getirmeyi ve etkileşim sağlamayı dolayısıyla Avrupa kimliği oluşturmada katkı yapmayı hedeflemektedirler. Bu çalışmada Avrupa Birliği’nin bienali olarak tarif edilen Manifesta’nın inşa edilmeye çalışılan Avrupa kimliği ile nasıl bir ilişki içinde olduğu ve yeni bir kimlik oluşturmada bu organizasyonların rolünün neler olabileceği ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bakımdan öncelikle tarihsel bağlam içinde Avrupalılık kimliğinin oluşturulmasında temel rol oynayan faktörlere bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Avrupa Kimliği, Avrupa Birliği, Çok Kültürlülük, Manifesta

The Biennial of Emerging Identity: Manifesta

Abstract

The debates focusing on identity can be handled in the context of modernity-postmodernity. The destruction of Berlin wall in 1989 and the subsequent experiences have brought to the agenda the globalisation considered “economic parameter”. “The order of new world” has been shaped with the globalisation. However, European countries seem to be on a separate side in “this order of the new world” (globalisation). This is because an identity of the European Union citizen has been tried to be established in such a way to support the identified identity refused by post-modernism. Art is also among those features instrumentalized by policy during the establishment of this identity. At this point it is possible to mention Manifest which describes itself as the biennial of the European Union. These organizations in which the themes of identity, relation, memory and multiculturalism are handled aim to gather ‘nomadic’ identities. More specifically,

¹ Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, G.S.F., Temel Eğitim Bölümü, sbnuldai@yahoo.com

² Anthony PAGDEN, “Avrupa: Bir Kitayı Kavramsallaştırma”, *Avrupa Fikri*, Ayrıntı, İstanbul, 2010, 47.

they bring together the distinct cultures, provide an interaction, and contribute to the formation of the identity of European Union. This study will investigate what kind of a relation there is between the manifest, described as a biennial of European Union, and the European identity aimed to be created as well as what the roles of these organizations are in the creation of these identities. In this respect; the study will also examine, particularly in the historical context, the factors playing a key role in the creation of European identity.

Key Words: Identity, European Identity, European Union, Multiculturalism, Manifesta

Giris

Ulus devlet kavramını tartışmaya açarak bir taraftan bütünleşme gerçekleştirilmeyi hedefleyen, diğer taraftan da farklılıklardan beslenen bir Avrupa’da toplumsal ve kültürel kimlik meselesi daha çok öne çıkmaktadır. Avrupa kimliği bir üst kimlik olarak aslında modernitenin ulus devlet kavramından çok da farklı durmamaktadır. Her iki durumda da bir üst kimlikten bahsetmek mümkündür. Bir üst kimlik olarak Avrupalı kimliği de doğal olarak bir inşa olacaktır. Bu kimliğin inşası ise kurulacak bir birlik ile somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu birlik ekonomik ve siyasal bir birliktir. Ancak sadece ekonomik ve siyasal parametrelerden bahseden bir birlik fikri Avrupa kimliğini oluşturmak için yeterli olamamakta Avrupa Birliği olarak tanımlanan birlik içinde pek çok farklı kimlikler ve bu kimliklerin bir arada yaşamaya çalıştığı bölgeler, kentler vardır. Bununla birlikte bir de Avrupa Birliği’nin genişleme gibi bir isteği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sorunları da vardır. Burada ortaya çıkan sorunları çözmek ve en azından bir denge tutmak için siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda önlemler almak gerekmektedir. Bununla birlikte bir diğer dengeleyici unsur olarak sanat ve kültüre dair organizasyonlar yapmak da çözüm getirebilir. Farklılıkların bir arada yaşamasından doğan yeni Avrupa kimliği, çok kültürlülük söylemiyle yeniden inşa edilirken Avrupa Birliği üyeleri arasında kültürel bütünleşmeyi sağlayacağı öngörülen Manifesta önemli bir sanat organizasyonu olarak ortaya çıkmaktadır.

Avrupa kimliğinin oluşumu: “Avrupa fikri”nden Avrupa Birliği’ne

Avrupa bugün hala muğlâklığı devam eden tanıma sahiptir. Avrupa gibi iki dünya savaşı yaşamış bir bölgede bir birlik oluşturulması fikrinin ekonomik ve siyasal temelleri vardır. Bununla birlikte Avrupa fikrinin bir yönünü Avrupalı bir kültür yaratmak oluşturur. Dünya savaşlarının yarattığı güvensizlik ve tedirginlik duygusu 1957’de Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu ortaya çıkarmıştır. Ancak Avrupa fikrinin oluşumu ve Avrupalı kimliği ile Avrupa Birliği arasında farklar vardır.

Avrupa’ya coğrafi bağlamda bakıldığında aslında bir kıtadan öte Asya’nın uzantısı, bir yarımada görünümü dikkat çeker. Bu Avrupa kıtasının tanımında kuşkulu bir durum yaratır. Coğrafi olarak bir kıta durumundan bahsedilememesi, onun icat edilmesi anlamına gelmektedir. Bu kıta olamama durumu tanıma muhtaçlığı beraberinde getirmektedir. Mitolojik öyküye göre Avrupa’ya adını veren Europa Asyalı bir genç kızdır ve Zeus tarafından kaçırılmıştır. Bu bağlamda bakıldığında Avrupa’nın Asyalı yanı ortaya çıkmaktadır. Avrupa sözcüğünün kullanımı bu mitolojik öyküden de anlaşılacağı gibi eskilere dayanmaktadır. Avrupa sözcüğünün kullanımı Roma İmparatorluğu döneminde de söz konusudur ancak bu sözcüğün imparatorluğu içine alacak şekilde kullanımı henüz yoktur. Çünkü Roma İmparatorluğu Asya, Afrika ve Avrupa kıyılarında şekillenmesinden dolayı daha çok Akdeniz’e özgü bir imparatorluk olarak tarif edilmektedir.³ Buradan çıkan sonuç Avrupa’yı coğrafya ile tarif etmeye çalışmanın yetersiz olduğudur. Bu durumda bugünkü Avrupa fikrinin ne zaman oluştuğuna bakmak gerekmektedir.

Anthony Pagden’in Avrupa kıtasını kavramsallaştırılmasına dair olan makalesi hem Herodot, Strabon gibi antik dönem yazarları hem de Gibbon, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Hegel ve Kant gibi 18. yüzyıl düşünürleri tarafından Avrupa’nın nasıl tarif edilmeye ya da nasıl

³ J.G.A. POCOCK, “Kendi Tarihleri İçinde Bazı Avrupalılar”, *Avrupa Fikri*, Ayrıntı, İstanbul, 2010, 74.

ortaya konmaya çalışıldığı üzerinedir. Bu düşünürler tarafından Avrupa'nın etnik kimlikten öte coğrafya, din, dil, kültür, yasa, sanat ve bilim gibi parametrelerle değerlendirilmesi söz konusudur. Pagden makalesinde bu Avrupalı düşünürlerin Avrupa'yı "öteki" karşısında nasıl tarif ettiklerini ele almıştır. Onlara göre Avrupa diğer yerlere göre daha uygar, barışsever, uyumun ve mükemmelliğin mekânıdır⁴ ve askeri güç, ekonomik gelişme, entelektüel birikimden dolayı Avrupa dünyanın diğer yerlerine göre daha üstündür. Oysa Pagden'in altını çizmeye çalıştığı şey bu kimliğin nasıl inşa edildiğidir. Çünkü yazar Avrupa'nın Avrupa olurken aslında kökleri Asya'da olan ancak daha sonra kendine mal edilen parametrelerden ve kendini "öteki"ne göre nasıl tarif ettiğinden de bahseder.

Avrupa'da birleştirici bir öge olarak Hıristiyanlıktan da bahsedilebilir. Ancak tek başına yeterli bir öge değildir. Yeterli olsaydı, Avrupa olarak tarif edilen bölgede 17. yüzyıldaki din savaşları (30 Yıl Savaşları) ya da iki büyük dünya savaşı mümkün olamazdı. Tüm bu savaşların temelini bakıldığında aslında siyasal ve ekonomik meselelerin olduğu görülür ki, bu da din olgusunun bir tutucu öge olarak düşünülmesi önündeki engellerden biridir. Dil olgusuna bakıldığında ise karşılaşılan manzara -bir dönem ortak dil Latince olmuş olsa da- bunun da yeterli bir birleştirici öge olmadığı görülür. Avrupa'da farklı ülke ve bölgelerde farklı dillerin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kültürel öge de bir Avrupa tanımı ve kimliği oluşturmaya yetmemektedir. Bu durumda Avrupa kimliğini oluşturulacak parametre ne olabilir, diye sorulabilir. Buna verilebilecek cevap ekonomik ve siyasal göndermeleri olan somut bir birlik oluşturma iradesidir denilebilir.

Bu bağlamda bugünkü Avrupa Birliği'nden bahsetmek gerekmektedir. Avrupa Birliği'ne giden yolda 1951'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 1957'de imzalanan Roma Antlaşması'yla kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu gibi oluşumlar 2. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da tekrar oluşabilecek ekonomik anlaşmazlıkları önlemek ve yeni bir savaş ihtimalini engellemek için atılmış adımlardır. 1961'de Berlin Duvarı'nın inşası ile ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki kutuplaşma da Avrupa'da bir birleşik devletler topluluğu oluşturulması gerektiği fikrini desteklemiş ve 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla da bu süreç daha da hızlanmıştır. Duvarın yıkılması sonrası "yenidünya düzeni"nin oluşturulmasında Avrupa Topluluğu da "emek" sarf etmiş bir oluşumdur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Avrupa Topluluğu'na dönüşümü ise 1967'de olmuş, 1979'da ilk Avrupa Parlamentosu seçimleri, 1985'de üye devletlerarasında seyahat özgürlüğünü sağlayan Schengen Antlaşması ve 1986'da Avrupa bayrağının kullanılmaya başlanması, 1992'de Maastricht Antlaşması ile kabul edilen Avrupa Birliği adı, Avrupa Birliğinin uluslar üstü bir kimlik olması için atılan adımlardır. 2002'de geçilen ortak para birimi, 2004'de Avrupa Birliği Anayasası'nın hazırlanmasına ilişkin antlaşma birliğin inşasının diğer önemli tarihleridir. Avrupa Birliği halen Avrupa Adalet Divanı, Avrupa Birliği Konseyi, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu gibi uluslar üstü oluşumlarla kendini inşa etmeye devam etmektedir. Ancak Avrupa kimliğini inşa etme konusu sorunludur. Çünkü ortak para biriminin kullanımı olsun ortak anayasanın oluşturulması olsun, vizesiz sınırlar arası geçiş hakkı olsun, bunlar bir kimliği inşa etmeye yeterli görünmemektedir. Siyasal ve ekonomik temellerin öne çıktığı Avrupa Birliği'nde bir kimlik inşası girişim düzeyinde kalabilir. Çünkü kimlik inşasında sadece bu iki parametre yeterli değildir, aynı zamanda bağlayıcı da değildir.

Farklı ulus devletlerden oluşan Avrupa, uluslar üstü bir yapı olabilmek için çabalamaktadır. Avrupa kaynağını kendinde olan ulus devlet kavramının yıkıp yerine etnik, kültürel olguların ege-men olduğu bir kimlik oluşturmak için neler yapmaktadır? Bu noktada sanatın rolü olabilir mi?

Kimlik oluşturmada sanatın rolü

Avrupa Birliği siyasal ve ekonomik meselelerin ötesinde "yerel kimlikleri aşacak denli güçlü Avrupa sembolleri"⁵ yaratmak durumundadır. Daha önce değinildiği gibi çeşitli anlaşma ve faaliyetle bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Avrupa Bienali olarak tarif edilen ve Avrupa Konseyi

⁴ A. PAGDEN, "Avrupa: Bir Kitayı Kavramsallaştırma", *Avrupa Fikri*, Ayrıntı, İstanbul, 2010, 51-52.

⁵ A.C. D'APPOLLONIA, "Avrupa Ulusalcılığı ve Avrupa Birliği", 214.

tarafından desteklenen Manifesta da bir Avrupa kültürü oluşturmak yolunda bir sembol olarak düşünülebilir. 1949 yılında insan hakları, hukuk ve demokrasinin üstünlüğünü savunmak ve sağlık, eğitim, kültür, spor gibi alanlarda faaliyet göstermek amacıyla kurulan Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği'nden farklı olan bir örgütlenmedir. Ancak bugün Avrupa Birliği ile Avrupa Konseyi yakın işbirliği içindedir ve ortak projeler yürütmektedirler.

Manifesta'nın en temel özelliği Venedik Bienali gibi ulus kavramını öne çıkaran organizasyonların karşısında ona esnek bir yapı kazandıran göçebe kimliğinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumu ekonomik temelli bir olgu olan küreselleşmenin kavramı olan çok kültürlülüğün öne çıkarılması ile ilişkilendirmek mümkündür. Diğer bienallere bakıldığında uluslararası olmaya bir göndermenin söz konusu olduğu buna karşın Manifesta'nın Avrupa'ya, Avrupa'daki çok kültürlülük meselesine odaklandığı görülür. Çok kültürlülük Avrupa kimliği meselesinin çözümünde ortaya atılan önemli söylemdir ve tanımı yoktur. Manifesta'lar yoluyla bir araya gelen sanat dünyası aktörleri ister istemez böyle bir ortam yaratmaktadırlar. Bir de buna gezici bienalin gezdiği yerlerin kültürleri eklenince çok kültürlülük daha da "çok kültürlü" olmaktadır. Bu bienalin gezici yönü aynı zamanda merkez yok edici bir şekilde de okunabilir. Çünkü bienallerin yapıldığı yerlere bakıldığında her biri periferide ve kimi de farklı ülkelerin sınır bölgelerinde yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedirler.

Manifesta genel olarak yeni bir kültürel harita ve ağ oluşturmayı⁶ hedeflediğini belirtmektedir. Bu bağlamda Avrupa'da bütünleşme ve iletişim ağının kurulması yolunda sanatın bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Manifesta fikri 1994'te Lahey'de yapılan Avrupa'da sanatsal işbirliği ağının kurulması yönelik toplantı sonucunda oluşmuştur. Bu konuda ilk adımı Hollanda Güzel Sanatlar Ofisi atmıştır. Avrupa'daki Berlin Duvarı'nın yıkılması sonucu yeni oluşmakta olan duruma ne Venedik Bienali'nin ne de Documenta'nın cevap veremeyeceği fikri bu adımın atılmasını sağlamıştır. Bienal vasıtasıyla Avrupalı genç sanatçıların bu oluşuma katkı yapmaları ve bienalin de onlara bir platform sağlaması bağlamında bir alışveriş durumunun olduğunu söylemek de mümkündür. Manifesta'nın diğer tüm Avrupa Birliği kurumlarında olduğu gibi ulus üstü denilebilecek, farklı ülkelerden oluşan iki ekibi vardır ve birlikte çalışırlar. Akademi, sanat ve iş dünyasından oluşan bir daimi ekibinin yanı sıra her Manifesta için farklı ülkelerdeki uzmanlardan oluşan bir de mobil ekibi vardır. İlk Manifesta 1996 yılında Rotterdam'da (Hollanda) yapılmıştır. Onu takip eden diğer bienaller Luxembourg (1998), Ljubljana (Slovenya-2000), Frankfurt (Almanya-2002), San Sebastian (İspanya, Bask Bölgesi-2004), Trentino- Alto Adige (İtalya, Tyrol Bölgesi-2008), Murcia (İspanya-2010) ve Limburg (Hollanda-2012)'da yapılmıştır. Son Manifesta'nın yapılacağı yer ise St. Petersburg'tur.

Manifesta her iki yılda bir Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu yerlerin ortak paydası genellikle farklı kültürel kimliklerin yan yana olduğu bölgeler olmalarıdır. Uluslar üstü bir yapı olarak Avrupa Birliği ulus kavramına dair bir takım sorunların olduğu bölgelerde sanatın da bir tümleyici unsur olarak kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Manifesta farklı kültürlerin (özellikle iki veya daha çok dilin kullanıldığı, farklı etnik kökenlerin olduğu bölgeler bunlar) yan yana olduğu bu bölgelerde gerçekleştirilmektedir. Bu bölgeler genel olarak Avrupa Birliği üyesi olan veya birlik üyesi olma ihtimali olan bölgelerdir. Örneğin Bask Bölgesi'ndeki San Sebastian'daki (Fransa ve İspanya arasındaki bölge) Manifesta 5 olsun, Lefkoşa'da yapılması düşünülen ancak son anda gerçekleştirilmekten vazgeçilen⁷ (Türk ve Rumların ortadan ikiye böldükleri başkentleri) Manifesta 6 olsun, İtalya'nın Trentino kentindeki (Tyrol Bölgesi, Latin ve Alman kültürlerinin kaynaştıkları ara bölge) Manifesta 7 veya İspanya'nın kuzey Afrika ile dialog kapısı olarak görülebilecek Murcia Bölgesi'nde gerçekleştirilen Manifesta 8 olsun hepsinin ortak noktası farklı dil ve kültürlerin karşılaştığı bölgeler olmaları ve dolayısıyla ara bölge olmalarıdır. Özellikle Manifesta 7'de ortaya atılan "art mediation"⁸tanımı bu bağlamdadır. Sanat

⁶ -----, "Manifesta European Biennial of Contemporary Art", <http://www.manifesta.org/index.asp?m=manifesta>, Erişim 30.04.2010.

⁷ Yapılan açıklamada işgal bölgesindeki sergi mekanı olarak kullanılacak okulun Manifesta küratörleri tarafından kiralandığı ancak bu yere gitmek üzere Ada'nın kuzeyine geçilmesi gerektiği, geçerken pasaportların gösterilmesi zorunluluğunun olduğu ve bu geçişlerin 'uluslararası yasalara' göre tanınmayan 'Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanımak anlamına geleceği için bu konuda ısrar eden küratörlerin sözleşmelerine son verildiği ifade edilmiştir.

⁸ -----, "Art Mediation", <http://www.manifesta7.it/pages/835326517>, Erişim 30.04.2010.

yukarıda sayılan bölgelerde artık etkileşim yaratmak, diyaloga teşvik etmek ve böylece bir arabulucu olarak yeni bir kimlik inşasının harcı olarak kullanılmaya çalışılmaktadır. Zaten ilk Manifestadan itibaren ortaklık ve bütünleşme kavramlarını çağrıştıran “collaborative”, “cooperative” gibi terimlerin kullanılması söz konusudur. Bununla birlikte tüm Manifestalarda Avrupa’nın durumu, sınırlar, göçmenlik, iletişim ve çeviri sorunları, kültürel kimlik ve diaspora gibi olgular etrafında kültürel ve coğrafi farklılıklar ile küreselleşmenin getirdiği aynılışma arasındaki çelişkili durum tartışılmaya çalışılmaktadır. Ancak dikkati çeken Manifesta 3’te günün Avrupası için söz konusu edilen “Borderline Syndrome” metaforudur. Burada küreselleşme ve bölgeselleşme arasındaki gerilim üzerinde psikiyatriden alınan bir hastalık tanımı üzerinden tanımlanmaya ve ortaya çıkan paradoksa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu sendromu yaşayanların içinde buldukları paradoks ile yerel ya da bölgesel olanı koruma arasındaki gerilim söz konusu edilmiştir.

Değerlendirme

Günümüz dünyası belirsizliklerin yoğun yaşandığı bir dönemi yaşamaktadır. Belirsizlikler neredeyse her alana nüfuz etmiş durumdadır. Hem bu belirsizlikleri aşmak hem de ekonomik ve siyasal alanda daha güçlü bir pozisyon elde etmek için ülkeler bir araya gelerek birlikler, topluluklar vs. oluşturulmaktadır. Ancak burada da bir araya gelen ülkelerin birbiriyle etkileşimleri sonucu melez kültürler ve oluşumlar ortaya çıkmaktadır. Avrupa Birliği örneğinden yola çıkılacak olursa burada tam bir bütünleşme hedeflenmektedir. Bu bağlamda da örneğin yapılan kültürel ve sanatsal etkinliklerin mekanı olarak farklı kültürlerin bir arada olduğu, kimi zaman da sorunlu olarak tarif edilen bölgelerin seçildiği görülmektedir. En azından Avrupa Birliği’nin bienali olarak tanımlanan Manifesta için durum böyledir. Dolayısıyla Manifestalar yoluyla siyasetin araçsallaştırdıkları arasında en güçlü aktörlerden birinin yani sanatın Avrupa kimliğini oluşturmada öne çıkarılmaya çalışıldığı söylenebilir. Daha önce işaret edildiği gibi coğrafya, din, dil veya gelenek gibi olgular üzerinden Avrupalı kimliğinin inşası mümkün olamamıştır. Belki kültürel bütünleşmeyi sağlamak için sanat önemli bir araç olabilir. Ancak 2006 yılında Kıbrıs’ta yapılması planlanan fakat siyasi durum nedeniyle iptal edilen Manifesta 6 düşünüldüğünde sanatın yeterli bir araç olmadığı da sorgulanabilir. Bu nedenle oluşmakta olan kimliğin harcı olarak birer sanat platformu olan manifestaların başarısı zaman içinde ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- (2005), *The Manifesta Decade, Debates on Contemporary Art Exhibitions and Biennials in Post-Wall Europe*, (Ed. Barbara Vanderlinden-Elena Vilipovic), MIT Press, Cambridge.
- (2009), *Avrupa’ya Kimlik, Çokkültürlülük Sınavı*, (Haz. Riva Kastoryano), Bağlam Yay., İstanbul.
- AKAY, A. (2008), “Büyük Sergiler ve Bienaller: Dünyasallaşma ve Globalleşme Farkı”, *Sanat Dünyamız*, 108, Güz: 148-153.
- BASUALDO, C. (2008), “Sabit Olmayan Kurum”, (Çev. Uran Apak), *Sanat Dünyamız*, 108, Güz: 165-173.
- BOUTOUX, T. (2008), “Güncel Sanat ve Antropoloji” (Çev. Uran Apak), *Sanat Dünyamız*, 108, Güz: 100-103.
- D’APPOLLONIA, A.C. (2010), “Avrupa Ulusalçılığı ve Avrupa Birliği”, *Avrupa Fikri*, 195-214.
- FILIPOVIC, E. (2008), “Global Beyaz Küp”, (Çev. Mine Haydaroğlu), *Sanat Dünyamız*, 108, Güz: 104-113.
- KÖKSAL, A.H. (2008), “Bienaller ve Ötesi”, *Sanat Dünyamız*, 108, Güz: 155-103.
- PAGDEN, A. (2010), “Avrupa: Bir Kıtayı Kavramsallaştırma”, *Avrupa Fikri*, 47-69.
- PAGDEN, A. (2010), *Avrupa Fikri*, (Çev. Rahmi Ögdül, Mesut Varlık), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- POCOCK, J.G.A. (2010), “Kendi Tarihleri İçinde Bazı Avrupalar”, *Avrupa Fikri*, 70-88.
- WINKEL, C. (2005), “The Rhetorics of Manifesta”, *The Manifesta Decade, Debates on Contemporary Art Exhibitions and Biennials in Post-Wall Europe*, 219-

-----, "Manifesta 6, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Beklenmedik Engeline Takıldı", http://www.emaacyprus.org/haberler2006_9.html , Erişim 02.05.2010

-----, "Manifesta European Biennial of Contemporary Art", <http://www.manifesta.org/index.asp?m=manifesta> , Erişim 30.04.2010

-----, "Art Mediation", <http://www.manifesta7.it/pages/835326517>, Erişim 30.04.2010
230.

-----, "Do You Suffer From A Borderline Syndrome? Whwrw Do You Draw The Line", <http://www.manifesta.org/manifesta3/statement.htm> , Erişim 30.04. 2010.

